

MUZEUM ZAMKOWE W MALBORKU

KAPLICA ŚW. ANNY
NA ZAMKU WYSOKIM W MALBORKU
DZIEJE, WYSTRÓJ, KONSERWACJA

POD REDAKCJĄ
JANUSZA HOCHLEITNERA I MARIUSZA MIERZWIŃSKIEGO

Malbork 2016

STUDIES ON THE PORTALS OF ST. ANNE'S CHAPEL
IN MALBORK HIGH CASTLE

St. Anne's chapel has two entrances from the south and from the north. The shallow, recessed portals are preceded by vaulted narthexes, contained within the thickness of the wall with arcade openings (fig. 1). Both portals, with their archivolt decorated with the open-work floral decorations (and also figurative motifs in the northern portal), and the former walls of the porches include tympana with reliefs from the life of the Virgin (from the north: *The Adoration of the Magi; The Dormition and Assumption of the Virgin; The Coronation of Mary and The Wise and Foolish Virgins*, figs. 30–31, 23) and from the life of Christ (from the south: *The Ascension; scenes from the Legend of the True Cross* including *The Discovery and The Exaltation; The Last Judgment*, figs. 10, 5, 11). All architectural details including the monolithic tympana of the portals and the former walls as well as archivolt, capitals and keystones were made from an artificial stone, using a technique (or different techniques) difficult to discern with full certainty. It is possible that the decoration was created through moulding, or other technique of modelling liquid raw material (perhaps also with the use of molds). Perhaps some elements were carved and polished in partially dry stucco, following the technique used for brick elements. The tympana in both portals are reinforced from below with an iron slab to support their increasing thickness, receding towards the upper section (figs. 16, 18–19).

The portals have survived in a mediocre condition. They underwent two extensive restorations in the nineteenth century (1821–1823 and 1883–1898). Further conservation took place in the 1990s (the removal of the polychromy from Steinbrecht's (1849–1923) time; incomplete works in the northern porch) and in 2015 (laser cleaning and stabilization of various fragile sections). The east tympanum of the northern porch showing *The Dormition of the Virgin* survived in the relatively worst condition (extensive losses; compositional imbalance due to the reduced number of the apostles to 10; figs. 32–33), which resulted in the misidentification of

the figure holding a child as the Virgin and Child (note 54). The characteristics of the figure of the child: clasped hands in prayer (note 57) and long hair, confirm that it is indeed the soul of the Virgin held by Christ in the moment of the Assumption (note 53).

Hessian provenance of the Malbork sculptures proposed by Clasen (Marburg, the rood screen in the Church of St. Elizabeth; note 76) remains widely accepted (note 77), though it has been critiqued and revised since the 1980s (note 78).

There has been an interesting development in the research on the scenes showing the *Legend of the True Cross* in the tympanum of the southern portal; from the initial remarks published in 1818, through Büsching's futile efforts, Primisser's intuition, Hagen's and Springer's erudite explanations, elaborate interpretations of Skibiński and Jakubowska (notes 84–87, 91, 99, 104), to the attempt to explain the still mysterious figure of a boy, seated on a tree, between female figures and the Persian king Khosorov (figs. 5, 7, 9; note 112–114).

Equally controversial are the figurative motifs in the archivolt of the portal showing *The Coronation of the Virgin* and *The Wise and Foolish Virgins* (fig. 23–25). Various interpreted grotesques (at times described as heads of jesters, resurrected figures; notes 120–122), are understood as 'apocalyptic beasts [...] bearing death' (note 125) or, as I suspect, are symbolic illustrations of the condemned. The crown-bearing angel in the scene of the *Coronation of the Virgin* calls for further research. There is a hypothesis, which links the expression *sine ricib* used in relation to Dietrich von Altenburg (died 1341), the first Grand Master of the Order to be buried in St. Anne's Chapel, with *Kluge Jungfrau – sinnreich Meister*. Thus, the crown (of the eternal life or fame – note 129–134) could be interpreted in an eschatological reading, as the one to be bestowed upon the master and his successors.

Translated by Zuzanna Sarnecka

ŚREDNIOWIECZNE WYPOSAŻENIE LITURGICZNE
KAPLICY ŚW. ANNY

Kaplica św. Anny w domu konwentualnym w Malborku była kaplicą grzebalną wielkich mistrzów krzyżackich¹. Oznacza to, że jej funkcja w kompleksie klasztornym była jednoznacznie zdefiniowana. W kaplicy zostało pochowanych aż 11 wielkich mistrzów, jednak do dzisiaj zachowały się tylko 3 płyty nagrobne zwierzchników zakonu: płyta nagrobna Dietricha von Altenburga (zm. w 1341 r.), płyta nagrobna Heinricha Dusemera (zmarł w 1353 r.) i płyta nagrobna Heinricha von Plauena (zm. w 1429 r.)². Odnajdujemy również, że nawet nowożytnie źródła informują nas o takim właśnie przeznaczeniu tego miejsca. Dla przykładu w inwentarzu z 1661 r. odnotowano: *kaplica św. Anny, w której jest grób krzyżacki*³.

Nasze rozważania zaczniemy od tego, że nie mamy trudności z identyfikacją patronki kaplicy, była nią jedna z popularniejszych świętych doby średniowiecza, mianowicie św. Anna⁴. W wielu średniowiecznych, a także w źródłach z późniejszego okresu, została ona bezpośrednio wymieniona⁵. Jak zauważono w literaturze w średniowiecznych źródłach mianem kaplicy nazywano ją do poł. XIV w., a następnie bardzo często jako kościół św. Anny⁶.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie średniowiecznego wyposażenia kaplicy św. Anny. Mamy tu na uwadze wyposażenie liturgiczne. Odtworzymy je przede wszystkim w świetle inwentarzy, które znamy z okresu od końca XIV do poł. XV w.⁷ Kaplica jak i jej wyposażenie znajdowało się pod opieką mistrza dzwonnego⁸. Choć przywołane źródła nie są na pewno wyczerpujące, to jednak przywołują wiele cennych informacji⁹.

OŁTARZE

Analizę wyposażenia liturgicznego kaplicy św. Anny wypada zacząć od ołtarzy. To dla każdego obiektu sakralnego wyjątkowe elementy wyposażenia. Ołtarz jest symbolem samego Chrystusa oraz uprzywilejowanym miejscem związanym z liturgią, szczególnie ze mszą św.¹⁰ W każdej kaplicy krzyżackiego domu konwentualnego musiał znajdować się przynajmniej jeden ołtarz¹¹. Był on niezbędny do celebrowania mszy św., która stanowiła ważny element wspólnotowego życia liturgicznego u krzyżaków. W większych domach zakonnych, oprócz ołtarza głównego znajdowały się jeszcze jeden, dwa lub trzy ołtarze boczne. Liczba ołtarzy uzależniona była przede wszystkim od wielkości domu zakonnego, a w związku z tym także i od liczby kapłanów w danym

¹ Zob. O. Günther, *Schreiberdienst auf der Marienburg im 14. Jahrhundert*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1917, Bd. 16, s. 54; Sz. Skibiński, *Kaplica na Zamku Wysokim w Malborku*, Poznań 1982, s. 102–112; J. Trupinda, *Skrzydło północne Zamku Wysokiego – dzieje, kształt architektoniczny i wyposażenie w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Zamek Wysoki*, s. 32–33; S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, s. 495, 541–543. O stanie zachowania do dnia dzisiejszego kaplicy, odbudowie i pracach konserwatorskich zob. M. Kilarski, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2007, s. 70–153.

² A. Dobry, *Płyty i pomniki nagrobne w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku*, *Katalog*, Malbork 2005, s. 12–15, 24–25.

³ *ŻDEM*, t. 4, s. 51.

⁴ W. Rozykowski, *Święta Anna patronka najstarszych kościołów parafialnych ziemi chełmińskiej i lubarskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, t. 48, z. 2, s. 487–498.

⁵ W. Rozykowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 164.

⁶ S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 495.

⁷ Por. MA.

⁸ S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 416–430.

⁹ Zagadnienie to poruszano już w literaturze, zob.: J. Trupinda, *Skrzydło północne*, s. 44–45.

¹⁰ Zob. A. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1893, s. 250n; idem, *Ceremoniał parafialny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, Płock 1931, s. 18–20; J. Braun, *Der Christliche Altar in seiner geschichtlichen entwicklung*, Bd. 1, München 1924; J. Hani, *Symbolika świętych chrześcijańskiej*, Kraków 1994, s. 107–127; R. Walczak, *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej*, Poznań 2005, s. 50–56; B. Nadolski, *Misterium chrześcijańskiego ołtarza*, Kraków 2009.

¹¹ W. Rozykowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 138 i nn.

konwencie. Wiadomo, że w takich ośrodkach, jak Elbląg, Królewiec, Pokarmin czy przede wszystkim Malbork duchownych było więcej. Dlatego w głównych kaplicach tych domów znajdowało się na pewno kilka ołtarzy. W mniejszych ośrodkach krzyżackich spotykamy najczęściej jednego lub dwóch księży, tak więc do sprawowania liturgii wystarczył jeden ołtarz.

W kaplicy św. Anny znajdowały się na pewno 3 ołtarze, wspomina o nich inwentarz z 1394 r., kiedy wymienia wyposażenie ołtarzowe: *die altarleidunge totum duplex unde duplex gancz czu 3 altarn*¹². A więc źródło wymienia nam kompletną bieliznę ołtarzową na wspomnienia liturgiczne wysokiej rangi *totum duplex* i *duplex* przeznaczoną dla 3 ołtarzy. Potwierdzenie obecności w kaplicy 3 ołtarzy znajdujemy w źródłach nowożytnych. W opisie kaplicy, który spotykamy w źródle z 1607 r. czytamy: *W tym kościółku ołtarzów 3, które tak pusto stoją, na tym większym ołtarzu lichtarzew msiądzowych 2, na drugich nie masz nic*¹³. Niestety nic nie wiemy o wezwaniach tych ołtarzy.

ANTEPENDIA

Elementami wymiennymi przy ołtarzach były antependia, czyli zasłony okrywające z przodu, a czasami z boku, dolną część ołtarza¹⁴. Nie możemy wykluczyć, że każdy ołtarz posiadał własne antependia. Mogło to wynikać chociażby z faktu, że ołtarze różniły się wielkością. Na pewno było tak w przypadku ołtarza głównego i ołtarzy bocznych, gdyż różnica między nimi mogła być znaczna. Poza tym antependia mogły się także różnić charakterem ozdób. Wiemy, że bardzo często były one bogato zdobione, oraz barwione. Ich wymiana uzależniona była od rangi święta, czy przeżywanego okresu w roku liturgicznym¹⁵.

Informacje o średniowiecznych antependiach spotykamy w odniesieniu do kaplicy św. Anny. Wymieniają je inwentarze z lat 1437 i 1439: *drey antipendia mit eren pallen* (1437 r.)¹⁶. Jak widać źródło wymienia 3 antependia wraz z palkami. Może nie bez znaczenia będzie zwrócenie uwagi na to, że ich liczba odpowiada liczbie ołtarzy. Tak więc nie możemy wykluczyć, że spotykamy tu po jednym antependium dla każdego z nich.

Odwołajmy się jeszcze do odnotowanych palek. Z zapisów inwentarzowych dotyczących wyposażenia liturgicznego w kaplicach innych domów zakonnych

¹² MA, s. 124.

¹³ ŻDEM, t. 1, s. 103.

¹⁴ W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 155-157.

¹⁵ A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 1, cz. 1, s. 369-374; idem, *Ceremoniał parafialny*, s. 21; J. Braun, *Die liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit. Ein Handbuch der Paramentik*, Freiburg 1924, s. 191-197; *Leksykon liturgii*, oprac. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 102-103.

¹⁶ MA, s. 130. Taką samą liczbę wymienia również inwentarz z 1439 r.

wynika, że palki związane były z antependiami. Wydaje się, że może tu chodzić między innymi o podobieństwo kolorów oraz ozdób, tak aby wzajemnie pasowały do konkretnych wspomnień lub okresów liturgicznych¹⁷. Być może z taką rzeczywistością mamy do czynienia w przypadku kaplicy św. Anny, a więc każda z palek stanowiła swoisty komplet z antependium.

KIELICHY

Ważnym elementem wyposażenia liturgicznego związanym z celebrowaniem Eucharystii były kielichy¹⁸. Możemy założyć, że kielichy znajdowały się w każdym z domów zakonnych, w którym sprawowano mszę św.¹⁹

Inwentarze z końca XIV w. wymieniają w kaplicy św. Anny 3 kielichy: *3 kelch* (1394 r., 1398 r.)²⁰. Inwentarze z lat 1437 i 1439 odnotowują tylko jeden kielich²¹. Jak widać w starszych inwentarzach powtarza się liczba trzy, którą wydaje się można również odnieść do liczby ołtarzy. Zmniejszona w latach 30. XV w. liczba kielichów na wyposażeniu kaplicy może wskazywać z kolei na mniejszą częstotliwość sprawowanych w tym miejscu Eucharystii. Nie można wykluczyć, że związane to było również ze spadkiem liczby kapłanów, a w związku z tym ze zmieniającą się rzeczywistością liturgiczną w całym domu zakonnym w Malborku.

Porównajmy przywołane liczby kielichów z kaplicy św. Anny, z tymi które spotykamy w innych obiektach sakralnych domu zakonnego w Malborku. W zakrystiach przy kościele Matki Bożej w 1398 r. przechowywano w sumie 16 kielichów, w tym 2 były złote²². W kościele św. Wawrzyńca spotykamy 2 kielichy (1430 r.)²³, natomiast w kaplicy św. Barbary, w tejże świątyni dodatkowo jeszcze jeden kielich (1437 r.)²⁴. W sumie więc należy założyć, że w kompleksie malborskim, w różnych latach, było ok. 20 kielichów.

LICHTARZE

Możemy założyć, że w każdym z krzyżackich domów zakonnych musiały znajdować się lichtarze (świeczniki). Ich obecność była wręcz niezbędna w momencie

¹⁷ W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 159-162.

¹⁸ Zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, s. 135; M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999, s. 237-239; *Leksykon liturgii*, s. 640-642.

¹⁹ W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 155-157.

²⁰ MA, s. 124, 126.

²¹ MA, s. 130, 134.

²² MA, s. 125.

²³ MA, s. 149.

²⁴ MA, s. 131.

sprawowania liturgii. Podczas celebracji stawiano je na mense ołtarzowej lub w bliskim sąsiedztwie ołtarza, najczęściej na jego stopniach²⁵. Lektura zachowanych inwentarzy krzyżackich kaplic pokazuje, że świeczniki różniły się między sobą wielkością, rodzajem materiału, z którego zostały wykonane, a także niekiedy przeznaczeniem do konkretnych obchodów liturgicznych²⁶.

Lichtarze zostały także wymienione w dwóch analizowanych inwentarzach z lat 1437 i 1439. Dowiadujemy się z nich, że w kaplicy św. Anny znajdowało się wówczas: *5 luchter*²⁷.

MONSTRANCJE

Inwentarze krzyżackich domów zakonnych, w tym kaplicy św. Anny, wymieniają monstrancje²⁸. Ich obecność wskazuje na formę kultu eucharystycznego, jaką było wystawienie Najświętszego Sakramentu do adoracji. Praktykę taką spotykamy powszechnie w Kościele od XIV w. Z wystawieniem wiąże się ściśle kolejny przejaw kultu Bożego Ciała, jakim było udzielanie błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem w monstrancji²⁹. Zauważmy również, że w średniowieczu dopuszczano możliwość pozostawienia wystawionego *Sanctissimum* w monstrancji podczas sprawowanej mszy św., czy w trakcie odmawianej liturgii godzin³⁰.

Zauważmy, że monstrancje w średniowieczu służyły również przez pewien czas do prezentowania zarówno Najświętszego Sakramentu, jak i relikwii, czyli pełniły funkcje relikwiarzy. Wynikało to z faktu, że formy monstrancji eucharystycznych wywodziły się właśnie od pewnego typu relikwiarzy zwanych ostensoriami³¹. W wielu miejscach zachowane krzyżackie źródła inwentarzowe wymieniają tylko ogólnie monstrancje, bez bliższego rozróżnienia do jakich funkcji liturgicznych były przeznaczone.

²⁵ A. Nowowiejski, *Ceremoniał parafialny*, s. 25; *Leksykon liturgii*, s. 713-715, 1514-1515.

²⁶ W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 170-172.

²⁷ MA, s. 134.

²⁸ Zob. W. Rozynkowski, *Przestrzeń liturgiczna w kaplicach krzyżackich domów zakonnych w Prusach – zarys problematyki*, [w:] *Pogranicza. Przestrzeń kulturowa*, Olsztyn 2007, s. 39.

²⁹ B. Nadolski, *Liturgika*, t. 4: *Eucharystia*, Poznań 1992, s. 297-298; J. Nowiński, *Ars eucharistica. Idee, miejsca i formy towarzyszące przeobrażeniu eucharystii w sztuce wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, Warszawa 2000, s. 211n; W. Nowak, *Kult Eucharystii w diecezji warmińskiej 1243-1939*, Olsztyn 2002, s. 92n; *Leksykon liturgii*, s. 1705-1707; R. Pierskała, *Pozamszalny kult Chrystusa w Eucharystii w posoborowej reformie liturgicznej*, Opole 2008, s. 237-240.

³⁰ A. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t. 2, Warszawa 1902, s. 350-351; W. Nowak, *Kult Eucharystii*, s. 95; *Leksykon liturgii*, s. 1659.

³¹ K. Szczepkowska-Naliwajek, *Relikwiarze średniowiecznej Europy od IV do początku XVI wieku. Geneza, treści, styl i technika wykonania*, Warszawa 1996, s. 157; J. Nowiński, *Ars eucharistica*, s. 212.

Analizowane źródła inwentarzowe dotyczące kaplicy św. Anny odnotowują, że na wyposażeniu tego miejsca znajdowało się aż 6 monstrancji: *6 monstrancien*³². Tylko inwentarz z 1439 r. wymienia 5 monstrancji³³. To znaczna liczba porównując z tym co spotykamy w innych domach zakonnych. Wydaje się, że w kaplicach wielu domów zakonnych było ich zazwyczaj od jednej do czterech³⁴.

RELIKWIE

W kaplicach krzyżackich domów zakonnych bardzo często spotykamy relikwie, niestety wiele z nich pozostaje dla nas anonimowymi³⁵. Miejscem, w którym je przechowywano był również dom zakonny w Malborku³⁶. Wymieniają je także analizowane inwentarze dotyczące kaplicy św. Anny. I tak na wyposażeniu kaplicy znajdowały się relikwie, które były umieszczone w drewnianym relikwiarzu w kształcie głowy: *eyn holczen haupt mit heilgethum* (1437 r.)³⁷. Trudno cokolwiek bliższego powiedzieć o tych relikwiach.

W źródłach spotykamy także informacje, że relikwie znajdowały się w krzyżu, który znajdował się w kaplicy, czyli mamy tu do czynienia z krzyżem relikwiarzowym. Jego obecność odnotowują inwentarze z końca XIV w.: *1 cruce mit dem heiligen holcze* (1398)³⁸. Jak widać w krzyżu znajdowały się wyjątkowe – relikwie Drzewa Krzyża Świętego.

Nie możemy wykluczyć, że wymieniony krzyż pełnił rolę pacyfikału, czyli posługiwano się nim podczas przekazywania w liturgii znaku pokoju. W średniowieczu podczas mszy św. spotykamy zwyczaj podawania niedużych relikwiarzy bądź tabliczek, krzyżyków i ewangelii zawierających relikwie do ucałowania podczas przekazywania znaku pokoju³⁹.

DZWONY

Do przedmiotów, które współtworzyły przestrzeń sakralną w krzyżackich domach zakonnych należały także dzwony. Wśród wielu przedmiotów liturgicznych dzwon

³² MA, s. 124, 126, 130.

³³ MA, s. 134.

³⁴ W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią*, s. 57.

³⁵ W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 210-219.

³⁶ Zob. R. Zacharias, *Die Reliquienwallfahrt zur Hochmeisterresidenz Marienburg*, ZGAE, 2001, Bd. 50, s. 11-35.

³⁷ MA, s. 130.

³⁸ MA, s. 126, także s. 124.

³⁹ P. Sczaniecki, *Służba Boża w dawnej Polsce. Studia o mszy św.*, Poznań 1962, s. 175-177; idem, „Ritus pacis” w liturgii mszalnej na terenie Polski, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, red. M. Rechowicz, W. Schenk, Lublin 1973, s. 257-259; A. J. Nowowiejski, *Msza Święta*, cz. 1, Warszawa 2001, s. 951.

posiadał zawsze wyjątkowe znaczenie. Jako jedyny wyrażał się poprzez dźwięk i stawał się niejako głosem samego Boga. Wyjątkowo sakralną funkcję dzwonu możemy dostrzegać już w samym sposobie jego włączenia do przestrzeni liturgicznej. Od średniowiecza był to specjalny obrzęd podobny do chrztu dziecka czy poświęcenia kościoła⁴⁰.

Odnajdujemy przede wszystkim to, że w domu zakonnym w Malborku spotykamy urząd mistrza dzwonowego (*Glockenmeister*). Jemu to podlegały dzwony, być może w całym domu konwentualnym. Na pewno dotyczyły to dzwonów zawieszonych na głównej wieży konwentu malborskiego, przylegającej od południa do kościoła Najświętszej Maryi Panny⁴¹. Co ciekawe, jak już wspomniano, pieczy mistrza dzwonowego powierzano kaplicy domu konwentualnego oraz ich wyposażenie liturgiczne⁴². Osobnych dzwonników spotykamy także przy pozostałych kaplicach malborskiego domu zakonnego, w tym i przy kaplicy św. Anny. W średniowiecznych źródłach spotykamy również informacje o dzwonach, które znajdowały się w tejże kaplicy⁴³. Były one na pewno używane podczas liturgii pogrzebowej.

KSIĘGI LITURGICZNE

Analizowane źródła inwentarzowe skromnie, ale wymieniają księgi liturgiczne. Chodzi dokładnie o mszały oraz graduła. Mszał to najważniejsza księga liturgiczna służąca do odprawiania mszy św. W formie odrębnej księgi powstał na przeł. IX i X w. Dostrzegamy ogromną ewolucję tej księgi, gdyż przez wieki posiadała ona różną zawartość. Ze względów praktycznych, powszechnie od XIII w., zaczęto włączać do niej stopniowo wszystkie modlitwy, czytania oraz śpiewy mszalne. Do tej pory podczas sprawowania liturgii używano powszechnie kilku ksiąg, tzn.: sakramentarzy, epistolarzy, ewangeliarzy, gradułów czy sekwencjarzy⁴⁴. Proces powstawania jednej księgi był długi i przebiegał różnie w różnych środowiskach. W ten sposób w czasie powstała jedna znacznych rozmiarów księga tzw. *Missale plenum* lub *Missale completum*. Oprócz tego przez całe średniowiecze funkcjonowały także mniejsze, niepełne mszały, które zawierały modlitwy ofiarowania, prefacje, modlitwę eucharystyczną oraz inne części zmienne w liturgii.⁴⁵

⁴⁰ Pontyfikał płocki z XII wieku, oprac. A. Podleś, Płock 1986, s. 136-139; S. Benz, *Glockenweibe*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4, Freiburg 1986, kol. 966; J. Hani, *Symbolika świętyńi*, s. 75 i nn.

⁴¹ S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 426.

⁴² Ibidem, s. 416-430.

⁴³ Ibidem, s. 512-514.

⁴⁴ J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 1997, s. 81-82.

⁴⁵ A. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 3, Płock 1905, s. 60-62; J.W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej*

Odwołajmy się bezpośrednio do zapisów źródłowych. Inwentarz z 1394 r. wymienia w kaplicy św. Anny w sumie 3 mszały: *2 messebuchir und 1 speciale messebuch*⁴⁶. Kolejny inwentarz z 1398 r. wymienia 3 mszały oraz mszał specjalny⁴⁷. Inwentarz z 1437 r. wymienia już tylko jeden mszał⁴⁸. Inwentarz z 1439 r. nie wymienia w ogóle mszału. Jak widać liczba mszałów ulegała zmianie. Zastanawiające co mogło być powodem takiej sytuacji, że w końcu na wyposażeniu kaplicy nie znajdował się żaden mszał. Wydaje się, że mogło to chociażby wynikać z faktu mniejszej częstotliwości sprawowania w tym miejscu liturgii. Może nastąpiły jakieś zmiany w sprawowaniu liturgii w całym domu zakonnym w Malborku. Nie możemy także wykluczyć, że mszały, z których korzystano w kaplicy św. Anny, przechowywano w innych miejscach.

We wszystkich analizowanych inwentarzach spotykamy jeden graduł⁴⁹. Graduły są księgami liturgicznymi zawierającymi śpiewy liturgiczne używane podczas mszy św., a dokładnie śpiewy procesyjne i międzylekcyjne⁵⁰.

SZATY LITURGICZNE

W analizowanych inwentarzach krzyżackich bardzo często napotykamy na szaty liturgiczne, których obecność wskazuje jednoznacznie, że w kaplicy św. Anny sprawowano liturgię. Najczęściej były to ornaty (*ornaten*), czyli wierzchnie szaty używane przez biskupa i prezbitera podczas sprawowania mszy św.⁵¹ Analizowane inwentarze wymieniają następujące szaty liturgiczne:

- *totum duplex und duplex 4 ornaten, item 3 feriale ornaten, item 1 semiduplex ornaten ane dy albe, item 1 koop und 1 kasele und 2 rocke pro defunctis* (1394 r.)⁵²,
- *3 ornaten feriale, item 4 ornaten totum duplex und duplex und 1 cappe, item 1 semiduplex ornat an dy albe, item 1 casel und 2 rocke pro defunctis, item 2 korrockel* (1398 r.)⁵³,
- *drey gancz ornat, eyne weisse caszul mit czwen weisen rocken und eyne rotbe caszul* (1437 r.)⁵⁴,

do soboru trydenckiego i ich recepcja w Polsce, Kraków 2001, s. 182n; S. Koperek, *Mszal*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, kol. 461-163.

⁴⁶ MA, s. 124.

⁴⁷ MA, s. 126.

⁴⁸ MA, s. 130.

⁴⁹ MA, s. 124, 126, 130, 134.

⁵⁰ A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 3, s. 60; I. Pawlak, *Graduał*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 24-25; J.W. Boguniowski, *Rozwój historyczny*, s. 124n; *Leksykon liturgii*, s. 500-501.

⁵¹ Zob. A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 2, s. 218n; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, s. 141; *Leksykon liturgii*, s. 1134.

⁵² MA, s. 124.

⁵³ MA, s. 124.

⁵⁴ MA, s. 130.

- *3 gancze ornat, item eyne weisse casel mit 2 weisen rocken, item 1 rote casel* (1439 r.)⁵⁵.

W przytoczonych źródłach spotykamy interesujące zapisy na określenie ornatu. Używano zarówno pojęcia *ornat*, jak i słowa *kasel* (*caseln*). Mamy tu z jednej strony do czynienia z różnymi tradycjami nazywania ornatów⁵⁶. Jednakże z drugiej strony w opisie obydwu terminów spotykamy w literaturze następujące rozróżnienie: ornat oznaczał cały komplet szat używanych przez prezbitera do celebracji eucharystycznej, natomiast termin *kasel* odnosił się tylko do określenia szaty wierzchniej, którą ubierał kapłan do celebrowania mszy św., czyli dzisiaj jednoznacznie rozumianego ornatu⁵⁷. Wydaje się, że takie rozróżnienie spotykamy w zapisie dotyczącym kaplicy św. Anny. Dla przykładu zapisy: *drey gancz ornat* (1437 r.), czy *ornat an dy albe* (1398 r.) wskazują na rozumienie ornatu jako kompletu szat liturgicznych.

Charakterystykę ornatów ornatów zaczniemy od przywołania ich ogólnej liczby. W świetle zapisów źródłowych widać, że w końcu XIV w. do kaplicy św. Anny przypisanych było 8 ornatów. Pod koniec lat 30. XV w. ich liczba uległa zmniejszeniu do 3. Dodatkowo w każdym inwentarzu pojawia się jeden ornat – bez kompletu szat (*kasel*).

W opisach szat liturgicznych znajdujących się na wyposażeniu kaplicy św. Anny spotykamy odniesienia do krzyżackiej gradacji liturgicznej poszczególnych obchodów. W kalendarzach zakonu hierarchię świąt określano następującymi terminami (od najwyższych): *totum duplex, duplex, semiduplex*⁵⁸. W świetle przywołanych dwóch najstarszych zapisów inwentarzowych widzimy, że najwięcej było ornatów na święta celebrowane w dwóch najwyższych rytach.

W niektórych zapisach pojawia się odniesienie do kolorów: białego i czerwonego. W średniowieczu powszechnie używane w liturgii szaty wierzchnie były barwione. Kolor szaty wskazywał na charakter święta. Przez wieki istniała duża dowolność w stosowaniu kolorów liturgicznych, dominowała jednak przede wszystkim biel. Pierwszy kanon kolorów liturgicznych został ustalony

⁵⁵ MA, s. 134.

⁵⁶ Zob. A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 2, s. 220-221; J. Wagner, *Kasel*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 6, Freiburg 1961, kol. 10-11; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, s. 141; B. Szyber, *Średniowieczne ornaty z przedstawieniami maryjnymi w Muzeum Narodowym w Gdańsku*, cz. 1-2, „Universitas Gedanensis” 1992, nr 8, s. 58. W inwentarzach często spotkamy to określenie – zob. indeks GAB, s. 891.

⁵⁷ Zob. J. Braun, *Die priesterlichen Gewänder des Abendlandes nach ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Freiburg 1897, s. 128-130; idem, *Die liturgischen Paramente*, s. 100-119; M. Woźniak, *Przestrzeń liturgiczna i wyposażenie kościoła Najświętszej Marii Panny na zamku w Malborku – nowe ustalenia*, [w:] *Zamek Wysoki*, s. 82-83.

⁵⁸ H. Grotefend, *Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 2, Abtheilung 2, *Ordenskalender. Heiligenverzeichniss. Nachträge zum Glossar*, Hanover und Leipzig 1898, s. 30; H. Piwoński, *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1983, t. 47, s. 318; W. Rozykowski, *Omnes Sancti*, s. 48n.

na pocz. XIII w. przez papieża Innocentego III. Wymienił on 4 podstawowe kolory kościelne: biały, czerwony, czarny i zielony. Zestaw ten nie miał jednak charakteru oficjalnych kolorów dla całego Kościoła. Właściwie do soboru trydenckiego była w tym względzie duża dowolność, chociaż wymienione wyżej kolory na pewno dominowały. W odnowionym mszale z 1570 r. przyjęto następujące kolory: biały – na święta Pańskie i świętych, ale nie męczenników; czerwony – na Zesłanie Ducha Świętego, święta Krzyża, apostołów i męczenników; fioletowy – na Advent, Wielki Post, dni kwartalne i pokutne; zielony – na zwykłe dni tygodnia; czarny – na Wielki Piątek oraz w liturgii za zmarłych⁵⁹.

Powyższe spostrzeżenia pozwalają zaznaczyć, że spotykane w inwentarzach krzyżackich kolory oraz ich stosowanie w liturgii, mogło być uzależnione także od możliwości i zwyczajów teje wspólnoty. Podczas lektury wielu źródeł inwentarzowych spotykamy najczęściej następujące kolory: biały, czerwony, czarny, zielony, złoty oraz srebrny. Odniesienie do kolorów pojawia się w inwentarzach w stosunku do różnych elementów wyposażenia kaplic, w tym szczególnie do szat liturgicznych. Odnawiane kolory odpowiadały zarówno okresom liturgicznym, jak i wspomnieniom konkretnych grup świętych. W mniejszym stopniu zależały na pewno od rangi święta, skoro takie same barwy spotykamy w różnych rangach świąt⁶⁰.

Wymienione w inwentarzach kaplicy św. Anny kolory mogły być używane do następujących wspomnień liturgicznych: biały – na wspomnienia maryjne oraz świętych, czerwony – na wspomnienia świętych męczenników.

Najstarsze inwentarze wymieniają także po jednej kapie (*1 koop* – 1394 r., *1 cappe* – 1398 r.)⁶¹. Kapa jest wierzchnią szatą liturgiczną w kształcie peleryny, sięgającą do stóp. W liturgii używana była przede wszystkim podczas liturgii godzin oraz innych celebracji liturgicznych, poza mszą św. np. podczas procesji⁶². Potwierdzają to analizowane źródła krzyżackie, gdyż inwentarze wymieniają najczęściej kapy chórowe (*corkappe, chorcappe*)⁶³.

W analizowanych inwentarzach spotykamy także odniesienia do komży. Patrząc szerzej na inne zapisy inwentarzowe stosunkowo często spotykamy w nich szaty liturgiczne określane terminem: *rock*⁶⁴, *korrock*⁶⁵

⁵⁹ Zob. A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 2, s. 85-105; J. Braun, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient – nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Freiburg 1907, s. 728n; J. Braun, *Die liturgischen Paramente*, s. 42-45; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 114-115; M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, s. 223.

⁶⁰ W. Rozykowski, *Studia nad liturgią*, s. 236-238.

⁶¹ MA, s. 124, 126.

⁶² A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 2, s. 304-321; J. Braun, *Die liturgische Gewandung*, s. 306n; idem, *Die liturgischen Paramente*, s. 119-127; *Leksykon liturgii*, s. 630-631.

⁶³ Zob. indeks: GAB, s. 903-904.

⁶⁴ Ibidem, s. 944.

⁶⁵ Ibidem, s. 905.

i *korrokel*⁶⁶. Wydaje się, że we wszystkich tych terminach chodzi o komże, czyli o szatę koloru białego nakładaną np. na strój kapłański czy zakonny. W średniowieczu mogła ona przypominać nawet albę, gdyż czasami sięgała nawet do ziemi, od XVI w. skrócono ją do kolan. Przez długi czas komża była przede wszystkim strojem chórowym (do XI w.), szczególnie dla tych, którzy nie nosili habitu, od XV w. zaczęto jej używać do innych czynności liturgicznych. W średniowieczu z komży wykształcił się kolejny element stroju liturgicznego zwany rokieta, była to właściwie komża z wąskimi i krótkimi rękawami⁶⁷.

Wydaje się, że analizowane źródła krzyżackie wymieniają przede wszystkim komże chórowe, czyli takie, których używali duchowni podczas wspólnotowej celebracji liturgii godzin. Nie możemy wykluczyć, że spotykamy pośród nich także rokiety. Trudno to jednak będzie jednoznacznie rozstrzygnąć, gdyż zapisy źródłowe są lakoniczne i trudne do szczegółowej interpretacji⁶⁸.

Dwie komże chórowe spotykamy w kaplicy św. Anny: *2 korrokel* (1394 r.)⁶⁹. Ten sam inwentarz wymienia: *2 rocke pro defunctis*⁷⁰. Jak widać wymienione w drugim zapisie dwie komże przeznaczone były do liturgii celebrowanej za zmarłych. Takie przypisanie liturgiczne jest dla nas zrozumiałe, gdyż kaplica św. Anny była miejscem spoczynku wielkich mistrzów, a tuż obok niej znajdował się cmentarz dla braci konwentu malborskiego.

PULPIT

Kolejnym elementem wyposażenia kaplicy św. Anny był pulpit. Element ten spotykamy dość często w wyposażeniu krzyżackich kaplic zakonnych⁷¹. Pulpity stanowiły przede wszystkim część wyposażenia ołtarzy, gdyż na nich umieszczano księgi liturgiczne służące do celebracji mszy św.⁷² Być może niektóre z odnotowanych w inwentarzach krzyżackich pulpitów służyły także podczas sprawowania liturgii godzin⁷³. Jednocześnie trzeba nadmienić, że analizowane źródła wymieniają nie tyle same pulpity ile nakładane na nie nakrycia (*tuch uffs pulpt*)⁷⁴. Tak jest na przykład w odniesieniu do analizowanej kaplicy. Inwentarze z lat 1394 i 1398 wymieniają: *1 pulptuch*⁷⁵.

⁶⁶ Ibidem, s. 905.

⁶⁷ Zob. A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 2, s. 293-304; J. Braun, *Die liturgische Gewandung*, s. 125n; M. Straszewicz, *Komża*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 527; *Leksykon liturgii*, s. 670, 1315.

⁶⁸ W. Rozyrkowski, *Studia nad liturgią*, s. 231-234.

⁶⁹ MA, s. 124.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Zob. indeks GAB, s. 939; W. Rozyrkowski, *Studia nad liturgią*, s. 177-179.

⁷² A. Nowowiejski, *Wykład liturgii*, t. 1, cz. 1, s. 388-389.

⁷³ Zob. B. Nadolski, *Ambona. Historia, znaczenie, symbolika*, Kraków 2008, s. 14n.

⁷⁴ Np. GAB, s. 571.

⁷⁵ MA, s. 124, 126.

W kaplicach krzyżackich spotykamy najczęściej pojedyncze lub podwójne nakrycia na pulpity. Może to sugerować, że i same pulpity występowały w kaplicach zakonnych w nielicznych egzemplarzach. Odnośnie nakryć widzimy, że w źródłach stosunkowo skromnie opisywano ich wygląd. Dzięki pojedynczym zapisom dostrzegamy jednak, że różniły się one między sobą kolorami, a co się z tym wiązało zapewne także i przeznaczeniem. Mamy na myśli głównie to, że pulpity przystrajano nakryciami w kolorach odpowiadających różnym okresom i obchodom liturgicznym⁷⁶.

INNE ELEMENTY WYPOSAŻENIA

Z innych, drobniejszych elementów wyposażenia liturgicznego, analizowane źródła inwentarzowe wymieniają jeszcze: ampułki (*1 par silbyrinner ampollen*)⁷⁷, kropielnicę (*1 sprengewas*)⁷⁸, ręczniki (*2 hantuchir*)⁷⁹, dzbanek na wodę (*eyn wasserkanne*)⁸⁰ i na wino (*eyne weynekanne*)⁸¹, miedziany kocioł (*eyn messinges kessel*)⁸², małe naczynie (*1 hantfäs*)⁸³ oraz trudny do opisanie bliżej „materiał zmarłych”, czyli zapewne jakaś tkanina używana podczas liturgii za zmarłych z wizerunkiem orła (*eyn todentuch mit dem adler*)⁸⁴. Te drobne elementy wyposażenia dopełniają obrazu świata liturgicznego w kaplicy św. Anny, który wyłania się ze skromnych zapisów źródłowych.

ZAKOŃCZENIE

Wyposażenie analizowanej kaplicy zostało odtworzone przede wszystkim w świetle inwentarzy, które znamy z okresu od końca XIV do poł. XV w. Zaprezentowany opis nie wyczerpuje na pewno wyposażenia liturgicznego kaplicy św. Anny. Daje nam jednak pewien bardzo konkretny obraz, który przedstawia zarówno funkcje liturgiczne tego miejsca, jak i szerzej mówi także o życiu religijnym krzyżackiej wspólnoty zakonnej widzianym z perspektywy kaplicy, która pełniła funkcje nekropolii.

⁷⁶ W. Rozyrkowski, *Studia nad liturgią*, s. 178.

⁷⁷ MA, s. 124.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ MA, s. 130.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem.

SUMMARY

THE MEDIEVAL LITURGICAL EQUIPMENT OF THE CHAPEL OF ST. ANNE

The Chapel of St. Anne in the conventual castle in Malbork was a sepulchral chapel of the Grand Masters of the Teutonic Order. The chapel held the tombs of 11 Grand Masters, but only three have survived: Dietrich von Altenburg (1341), Heinrich Dusemer (1353) and Heinrich von Plauen (1429).

According to the inventories, the chapel equipment was reconstructed from the end of the 14th century through to the first half of the 15th, and placed under the care of the bell ringer. Although cited sources do not exhaust the

subject, they do provide a lot of valuable information on altars, chalices, monstrances, bells, and liturgical books.

The chapel equipment was restored by and large according to the inventories from the end of the 14th century to the half of 15th century. The presented description certainly does not exhaust all the items found in the chapel of St. Anne; it gives us though a very concrete image of chapel's liturgical function. It also sheds more light on the religious life of the Teutonic community from the perspective of a burial chapel.